

НАТАЛІЯ ЦИМБАЛ

УКРАЇНСЬКЕ ХІМІЧНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

НАТАЛІЯ ЦИМБАЛ

УКРАЇНСЬКЕ ХІМІЧНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

**Умань
2017**

УДК (811.161.2 373.46: 46) (075.8)
ББК (81.411.1 1-3:24) я73
Ц 61

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-16828 4.11.2013 р.)

Рецензенти: П.Ю.Гриценко – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України;

І.М. Кочан – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

С.В.Совгіра – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри хімії, екології та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Цимбал Н.

Українське хімічне термінознавство : навчальний посібник, 4-те вид., випр. і переробл. / Наталія Цимбал. – Умань: Візаві, 2017. - с. 176

Навчальний посібник містить програму навчальної дисципліни, курс лекцій, контрольні запитання, список літератури, теми рефератів, а також матеріали для самостійного опрацювання з визначеної проблематики.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів природничо-наукових та філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також для всіх, хто цікавиться проблемами розвитку української наукової мови.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка.....	
Курс лекцій.....	
Теми рефератів.....	
Додаток. Матеріали для самостійного опрацювання.....	

Пояснювальна записка

Це видання містить програму спецкурсу “Українське хімічне термінознавство”, курс лекцій, контрольні запитання, список літератури, теми рефератів, а також матеріали для самостійного опрацювання з визначеної проблематики.

Наукові поняття знаходять словесне вираження у системі термінів. Від ступеня розвитку і унормованості термінології певною мірою залежать і успіхи пізнавальної діяльності людини у конкретній галузі науки. Тому кожний студент (фахівець) повинен знати особливості формування і функціонування термінології тієї науки, яку він вивчає. В Україні кінця 90-х років актуальність вивчення термінології зумовлена ще й зміною статусу наукової мови, розширенням сфери її функціонування. Крім того, наука (у даному разі хімія) постійно розвивається, що засвідчується у мові появою нових термінів, які потребують як фахового, так і лінгвістичного (мовного) опрацювання.

Мета спецкурсу – познайомити з особливостями формування і функціонування української хімічної термінології, вказати на проблемні моменти розвитку терміносистеми у кінці 90-х.

Курс лекцій призначений для студентів хімічних факультетів університетів, а також для всіх, хто цікавиться проблемами розвитку української наукової мови.

Спецкурс розраховано на 18 годин: 14 лекційних і 4 семінарських. На семінарських заняттях передбачається обговорення проблемних питань за вибором студентів.

Тема 1. Особливості термінологічної лексики

1. Лексичний склад мови науки.
2. Визначення терміна та його розрізнявальні ознаки.
3. Термінологія і номенклатура.
4. Проблематика вивчення термінологічної лексики.

Словниковий склад мови науки складається із загальнонавчаної, загальнонаукової та термінологічної лексики.

Загальнонавчані слова не виражають наукових понять, вони є лексичним фоном, який оформляє науковий текст. Проте і загальнонавчана лексика у складі текстів певної тематики мають специфічні семантичні (значеннєві) риси, які співвідносяться з семантичним навантаженням лексики конкретної предметної галузі. Наприклад, загальнонавчані слова, що зустрічаються у текстах хімічної тематики (*наливати, розріджувати, очищати, нагрівати, охолоджувати*) вказують на дію, суб'єктом (об'єктом) якої є речовини.

Загальнонаукова лексика виражає загальні поняття для всіх наук (*аналіз, синтез, дослід, закон, алгоритм*).

Часто загальнонавчані і загальнонаукові слова є основою для творення термінів. У контексті треба чітко відрізнити, коли слово вжите в термінологічному значенні, а коли у загальнонавчаному чи загальнонауковому. Наприклад: *синтез* (загальнонаук.) і *синтез* (у хімії).

У складі термінологічної лексики (*термін* – це слово (чи словосполучення), яке відповідає певному поняттю у системі понять даної галузі науки чи техніки) можна виділити (зокрема у текстах хімії) загальнохімічну термінологію (*кислота, основа, реакція, формула, адсорбція*), вузькогалузеву хімічну термінологію (наприклад: терміни органічної хімії *вуглеводні, жири, білки, ароматичність*), а також термінологію суміжних наук, яка використовується для опису хімічних явищ, але без зміни того значення, яке є актуальним для терміносистеми-донора

(квант, фотон, ген, комп'ютерний дизайн, екситон, ядерний магнітний резонанс).

Термінологічна лексика має такі відмітні (розрізнявальні) ознаки порівняно з загальноживаною та загальнонауковою:

- відповідність науковому поняттю;
- системність;
- тенденція до однозначності у межах однієї терміносистеми;
- відсутність емоційного забарвлення;
- наявність визначення (дефініції);
- стилістична нейтральність (незалежність від контексту).

Системність є однією з основних ознак термінології. Системність передбачає: по-перше, системність поняттєвого змісту термінів, по-друге, системність словесного вираження (словотвірний, правописний аспекти), по-третє, системність відповідності між змістом і вираженням (Е.Ф.Скороходько). Більшість дослідників відзначають, що термінологічна лексико-семантична система зумовлюється насамперед класифікаційними ієрархічними зв'язками між поняттями, отже, визначальною для термінології є поняттєва системність.

Щодо ознаки однозначності термінології, тобто відсутності синонімів і полісемантів, єдиного погляду немає. Одні вважають категорично, що термін повинен бути однозначним, тобто повинна виконуватися рівність “слово – поняття”, інші вважають, на нашу думку, цілком справедливо, що синонімія і багатозначність – свідчення природного розвитку мови, а тому позбутися цього в принципі неможливо, треба постійно працювати з термінологією, наближаючи її до визначення рівності.

Наявність визначення (дефініції) у терміна – необхідна ознака. Конкретна практична мета визначає тип дефініції, яким треба скористатися, але найпоширенішою є родо-видова, що містить вказівку на найближчий рід і видову відмінність. Автоматично, якщо термін має чітку дефініцію, він є незалежним від контексту, тобто стилістично нейтральним.

Така диференційна ознака терміна як відсутність експресії (суб'єктивного ставлення) є умовною. Незважаючи на строгість і логічність наукового стилю, деякі терміни можуть мати відтінок збільшеності чи зменшеності у значенні. Проте експресивність проявляється тільки на етапі назвоутворення, коли термінологічна одиниця усталюється у терміносистемі, будь-які відтінки експресії, як правило, втрачаються.

У складі термінологічної лексики розрізняють власне термінологію і номенклатуру. Якщо “Термін – це слово чи словосполучення спеціальної (наукової, технічної та ін.) мови, що створюється для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів” [1, 474], то “Номенклатура – це сукупність спеціальних термінів – назв, що вживаються у даній науковій галузі (назви типових об'єктів певної науки) (на відміну від термінології, яка включає позначення узагальнених понять і категорій)” [1, 270]. Термін “номенклатура”, крім вищенаведеного значення, у хімії означає ще “сукупність правил новоутворення хімічних сполук”. Ці правила дають можливість хімікові називати конкретну речовину відповідно до її хімічної структури.

Сучасна номенклатура хімічних сполук складається з двох частин (систем): тривіальної (народної, специфічної для кожної національної мови) та систематичної (міжнародної). Можливі перехідні номенклатурні системи, як-от раціональна в органічній хімії. Будь-яка сполука може мати назву за всіма номенклатурними типами. Наприклад: *ацетон* – народна, *диметилкетон* – раціональна, *пропанол-2* – власне систематична назва однієї і тієї самої сполуки. У сучасній хімічній термінології усі номенклатурні системи функціонують паралельно, щоправда кожна має свою сферу використання: власне систематична найчастіше застосовується при описі експериментальної частини досліджень, раціональна та тривіальна – у процесі навчання та у професійній (не власне науковій) сфері. Номенклатурні назви (номени) відрізняються від власне термінів ще тим, що мають формульний чи графічний відповідник.

Варто також розрізняти терміни і професіоналізми у складі мови науки. Професіоналізмам властива емоційна забарвленість та обмеженість вживання, тобто терміни використовуються у книжному варіанті наукової мови, а професіоналізми – у розмовному.

У сучасних наукових дослідженнях все популярнішою стає теорія картини світу (наукової та побутової). Картина світу – це “багатогранний ментальний феномен, що зв’язує мову з мисленням, з навколишнім світом, з культурно-етнічними реаліями та змістом найскладніших абстрактних понять і категорій, які функціонують у мові” [9,]. У межах наукової картини світу відповідно до галузей наук виділяють хімічну картину світу, фізичну тощо. Термінологія хімії як словесний виразник наукових понять, ознак (концептів) хімічної картини світу має специфічну тематичну організацію і структуру. Виділення тематичних груп (груп термінів, об’єднаних спільністю у значенні) важливе для усіх видів термінологічної роботи, тому що є початковим етапом для наукового аналізу термінології.

У терміносистемі хімії виділено такі тематичні групи: назви хімічних сполук (*акролеїн*), назви процесів (*фільтрування*), назви реакцій (*реакція комплексоутворення*), назви властивостей (*ароматичність*), назви ефектів (*ефект спряження*), назви станів (*таутомерія*), назви зв’язків (*хелатні зв’язки*), назви механізмів реакцій (*ариновий механізм*), назви наук (*вуглекімія*), назви систем (*диполь*), назви величин та одиниць їх вимірювання (*ацидність*), назви законів, теорій, правил, положень (*теорія колірності*), назви явищ (*димеризація*), назви методів (*віскозиметрія*), назви складників сполук (*гетероатом*), назви приладів (*адсорбер*), назви осіб за професією (*хімік*). Тематичні групи зв’язані між собою, оскільки утворюють цілісну термінологічну систему, яка має незамкнений характер.

Термінологічна лексика активно досліджується як фахівцями-предметниками (хіміками, фізиками та ін.), так і лінгвістами. В Україні збільшення кількості термінологічних розробок у 90-ті роки зумовлене потребою розбудови української наукової мови.

Наукова проблематика термінології двохаспектна (логічна і лінгвістична), що впливає з основної ознаки терміна – співвіднесеність з поняттям певної науки. Наводимо концепцію організації термінологічної роботи (проблематика термінології), запропоновану відомим ученим-філологом І.І.Коваликом, яка, на наш погляд, є найраціональнішою, хоч і була сформульована ще у 70-ті роки. Автор визначив її для технічної термінології, яка істотно від власне наукової не відрізняється.

Логічну проблематику учений зводить до двох комплексів понять:

- I. Система науково-технічних понять та її мікросистеми.
- II. Науково-технічне поняття як складовий елемент відповідних мікросистем технічних понять.

Перший комплекс розшифровується такими питаннями:

1. Система науково-технічних понять, її властивості і функції в технічних дисциплінах.
2. Принципи логічної організації системи технічних понять.
3. Мікросистеми галузевих технічних понять.
4. Типи внутрімікросистемних і міжмікросистемних зв'язків між технічними поняттями (субординація і координація).
5. Міжнародна координація системи науково-технічних понять у різних галузях сучасних технічних дисциплін.

Другий комплекс включає в себе:

1. Визначення наукових понять “техніка” і “технічне поняття”.
2. Класифікацію науково-технічних понять, її принципи і вимоги до неї.
3. Відношення технічного поняття до набору різних технічних знань у різні часи розвитку технічних дисциплін.
4. Порівняння технічних понять із різних теоретичних систем, різних науково-технічних напрямків, шкіл.
5. Основні закономірності розвитку системи науково-технічних понять у процесі розвитку науки і техніки.

